

Yrittäjyyskasvatus sosiaalisen pääoman valossa

Käsitteellinen tarkastelu

HILKKA LASSILA

Artikkelin tavoitteena on koota käsitteellisesti niitä tekijöitä, jotka muodostavat sosiaalisen pääoman yrityskasvatuksellisessa oppimisverkossa. Hilikka Lassila yhdistää yrittäjyyteen ja yrittäjyyskasvatukseen liittyvää liiketaloustieteellistä ja kasvatustieteellistä keskustelua sosiologiseen keskusteluun. Lopuksi hän esittää kirjallisuudesta konstruoidun mallin. Malli pyrkii kuvaamaan oppimisverkossa sosiaalisen pääoman muotoutumiseen vaikuttavia tekijöitä, jotka tukevat yrittäjyyskasvatukselle asetettuja tavoitteita.

Suomalaisessa koulutusjärjestelmässä ja koulujen käyttämissä menetelmissä on yhä puutteita yrittäjyyskasvatuksen toteutuksissa. Yrittäjyyskasvatuksen tietämys on kuitenkin huomattavasti lisääntynyt viimeisien vuosien aikana ja asenteet ovat muuttuneet myönteisemmiksi myös koulumaailmassa. Ammatillisessa koulutuksessa yrittäjyys on ollut jo vuosien ajan osana opetussuunnitelmaa, mutta peruskouluissa, lukioissa ja yliopistoissa yrittäjyyskasvatuksen tila on ollut heikompi. On väitetty, että opettajat eivät tiedä riittävästi, mitä yrittäjyyskasvatus on, mihin sillä pyritään ja mikä on niiden sisältö ja työtavat. Yrittäjyyskasvatuksessa ei ole hyödynnetty yrittäjyyskasvatukselle ja yrittäjyydelle ominaisia työtapoja ja sisältö painottuu usein varsinkin ammatillisessa koulutuksessa ulkoiseen yrittäjyyteen, oman yrityksen perustamiseen. (Kyrö 2007; Seikkula-Leino 2007)

Yrittäjyyskasvatuksen keskeisenä tavoitteena on kehittää oppijassa sellaisia tietoja, taitoja ja asenteita, jotka ovat hyödyksi työelämässä ja elinkeinoelämässä. Yrittäjämäisiä ominaisuuksia ovat esimerkiksi oma-aloitteisuus, omavastuu, itsensä hallinta, toimeliaisuus sekä usko omiin kykyihin. (Koiranen & Peltonen 1995, 13.) Laajasti ajatellen yrittäjyyskasvatus sisältää siten nykypäivän työ-

yhteisön vaatimia yleisiä ominaisuuksia. Yrittäjyyskasvattajat voivat lisätä yrittäjyysmyönteisyyttä ja vuorovaikutusta yritysmaailman kanssa sekä tukea sellaisten oppijoiden motivaatiota, joilla on tavoitteena tulevaisuudessa ulkoinen yrittäjyys, oma yritys.

Oppimisympäristön merkitys oppimisessa on merkittävä. Sosiaalinen oppimisympäristö toimii tärkeänä osa-alueena yrittäjyyskasvatuksen toteuttamisessa. Tässä tarkastelussa sosiaalisen oppimisympäristön muodostavat yrittäjyyskasvatuksellisen oppimisverkoston toimintakäytännöt sekä se sosiaalinen verkosto, joka pyrkii yhteisölliseen tiedon rakentamiseen. Sosiaalinen oppimisympäristö toimii sosiaalisen pääoman lähteenä. Oppimisverkoston sosiaalinen pääoma yhdessä ryhmän dynamiikan kanssa auttavat saavuttamaan yrittäjyyskasvatukselle asetettuja tavoitteita. Sosiaalinen oppimisympäristö tukee myös yrittäjyydessä tarvittavia ominaisuuksia, kuten yhteistyökykyä sekä vuorovaikutus- ja tiimityötaitoja.

Tämän artikkelin tavoitteena on koota käsitteellisesti niitä tekijöitä, jotka muodostavat sosiaalisen pääoman yrittäjyyskasvatuksellisessa oppimisverkossa. Ymmärrän sosiaalisen pääoman oppimisverkoston sosiaaliseen rakenteeseen liit-

tyvänä resurssina, sosiaalisena rakenteena, jonka tehtävänä on helpottaa toimijoiden tavoitteellista ja tarkoituksellista toimintaa. Se ilmenee yhteisöllisenä piirteenä, ihmisten välisissä suhteissa, missä eri toimijoiden vuorovaikutus verkostossa muodostaa sosiaalisen pääoman ja edistää oppimisverkoston tavoitteiden saavuttamista.

Pyrin artikkelissani yhdistämään yrittäjyyteen ja yrittäjyyskasvatukseen liittyvää liiketaloustieteellistä ja kasvatustieteellistä keskustelua sosiologiseen keskusteluun. Lisäksi esitän kirjallisuuteen perustuvan mallin kuvaamaan oppimisverkostossa ilmeneviä sosiaalisen pääoman muotoutumiseen vaikuttavia tekijöitä, jotka tukevat yrittäjyyskasvatukselle asetettuja tavoitteita.

Yrittäjyyskasvatuksella luodaan yrittäjyyttä

Yrittäjyyskasvatuksen määrittäminen on ongelmallista kuten yrittäjyydenkin määrittely, eikä sitä voi tarkastella irrallaan yrittäjyydestä ja sen määrittelmistä. Käsitteiden sisältö on vielä vakiintumatonta. Siksi eri tahot yrittäjyyskasvatukseen liittyviä käsitteitä käyttäessään tarkoittavat niillä sisällöllisesti eri asioita. Alueen terminologia on sekavaa alkaen keskeisistä sanoista yrittäjyys, yrittävyys, yritteliäisyys ja myös itse yrittäjä. Useissa yhteyksissä yrittäjyys kytketään ainoastaan oman yrityksen perustamiseen, yrittäjän ammatissa toimimiseen, liiketoiminnan harjoittamiseen, yrityksen omistamiseen ja johtamiseen eli ulkoiseen yrittäjyyteen.

Yrittäjyys ilmiönä ulottuu useiden tieteenalojen alueelle, vaikkakin yrittäjyystutkimukset vaihtelevat teoreettisilta lähestymistavoiltaan melkoisesti. Perinteisesti yrittäjyyttä on tarkasteltu psykologisesti, talousteoreettisesti sekä sosiologisesti orientoituneissa yrittäjyystutkimuksissa. Myös kasvatustieteilijät ovat lähestyneet yrittäjyyttä kasvatuksen näkökulmasta. Eri näkökulmista huolimatta kaikilla tieteenaloilla on jotakin uutta annettavaa yrittäjyystutkimukseen. Viimeaikoina yrittäjyyden käsite on usein myös liitetty yrittäjyyden mahdollisuuksiin (Shane 2003) tai yrittäjyysprosessiin (Davidsson 2003). Yrittäjyyden sekä sen muodostumisen käsitteitä on laajennettu arvojen, asenteiden ja uskomusten terminologialla. Gibbin (2004) mukaan yrittäjyys on luova, dynaaminen, vuorovaikutteinen ja kokonaisvaltainen prosessi, jolla on myös kokemukselliset, koulutukselliset ja

tiettyyn toimintaympäristöön liittyvät erityispiirteensä.

Yrittäjyyttä on määritelty monin tavoin myös suomalaisten tutkijoiden esittämänä. Luukkaisen ja Wuorisen (2002, 17) mukaan yrittäjyys koostuu osittain synnynnäisistä luonteenpiirteistä ja lahjakkuudesta sekä osittain ympäristön suhtautumisesta ja oppimisen aikaansaamista seikoista. Leskisen (2000) mukaan yrittäjyys on luova, dynaaminen, interaktiivinen ja holistinen muutosprosessi, jossa ominaista on kokemuksellisuus, kontekstuaalisuus ja oppiminen. Kyrö (1998) on joutellut käsityksen yrittäjyydestä ulkoiseen, sisäiseen ja omaehtoiseen yrittäjyyteen. Ulkoisen yrittäjyyden tunnusmerkkinä on oma itsenäinen yritys, sisäinen yrittäjyys on organisaation kollektiivinen toimintatapa ja omaehtoinen yrittäjyys on yksilön oma toimintatapa. Yrittäjyys on siis ammatin lisäksi tietoa ja taitoa, mutta myös asennetta, tahtoa ja halua.

Yrittäjyyskasvatus muodostuu sanoista yrittäjyys ja kasvatus, siis kasvatuksesta yrittäjyyteen. Sen tavoitteena on Leskisen (2000, 11) mukaan on kasvattaa yrittäjämäisesti toimivia ihmisiä elämän eri saroilla, jolloin sitä voidaan pitää jopa kansalaistaitona ja elämänhallintana. Hän näkeekin yritteliään ihmisen luonteeltaan itsenäisenä, jolla on vahva itsetunto, vastuuntuntoinen asenne elämään ja halu suoriutua tehtävistään itsenäisesti. Yrittäjyyskasvatus on saanut aikamme kulttuurisessa kontekstissa sisällön, joka ymmärretään oppilaitoksessa tapahtuvaksi yrittäjyyteen kasvatamiseksi (Remes 2003, 11). Ristimäki (1998, 65) pitää yrittäjyyskasvatuksen tavoitteena yrittäjämäisen asenteen, ajattelutavan ja ominaisuuksien edistämistä yksilössä poissulkematta ulkoiseen yrittäjyyteen liittyviä valmiuksia.

Myös kansainvälinen yrittäjyyskasvatuksen tutkijayhteisö on keskustellut eri yhteyksissä käsitteen sisällöstä ja sen määrittelystä saaden erilaisia tulkintoja ja sisältöjä (Kyrö 2005 ja 2007). Yrittäjyyskasvatus ei ole pelkästään uusien yksityisyrittäjien luomista ja kasvattamista, vaan se on suurimmalta osaltaan erittäin pitkäjänteistä asennekasvatusta. Yksilöt voivat olla jo syntymästään lähtien luonteeltaan yritteliäitä, mutta yrittäjämäistä käyttäytymistä voidaan vahvistaa ja edistää koulutuksella. Käsite yrittäjyyskasvatus (entrepreneurship education) pitää sisällään sekä yrittävän henkilön, yrittäjän, yrittäjämäisen oppimisen ja sen tuloksena syntyvän yritteliäisyyden ja/ tai yrityksen ja niiden välisen dynamiikan ja pro-

sessin (Kyrö 2005).

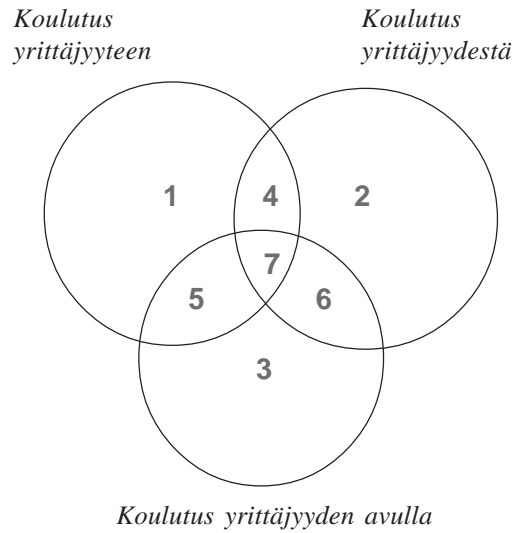
Siten yrittäjyyskasvatuksen liittäminen ainoastaan ulkoiseen tai sisäiseen yrittäjyyteen ei ole kokonaisvaltaista yrittäjyyskasvatusta. Siihen tulisi aina sisältyä asennekasvatusta, joka vahvistaa yksilön yrittäjämäistä käyttäytymistä. Ulkoiseen yrittäjyyteen, oman yrityksen perustamiseen, liittyvän opetussisällön osuus riippuu oppijoiden iästä ja koulutustasosta. Myös Paajanen (2001, 137) pitää yrittäjyyskasvatusta kasvatuksena, jolla pyritään kehittämään oppijassa sellaisia tietoja, taitoja ja asenteita, jotka ovat hyödyksi työelämässä ja elinkeinotoiminnassa. Remes (2003, 163) ehdottaakin, että yrittäjyyskasvatusta määriteltäisiin sekä koulutuksen että kasvatuksen käsitteen avulla. Näistä yrittäjä- (tai yrittäjyys)koulutus antaisi tiedollisia valmiuksia yrittäjänä toimimiseen ja yrittäjyyskasvatusta olisi oppilaitoksen opetussuunnitelmaan kuuluva oppimisen menetelmä, jolla pyritään tietoisesti antamaan oppijalle organisaatiotoimijana toimimisen lisäksi edellytykset oppia toimimaan yritteliällä tavalla. Kysymys on mitä- ja miten tasojen yrittäjyyskasvatuksen pedagogisen jäsentämisen kuvaamisesta. Silloin mitä-taso kuvaa yrittäjyyden tietosisältöä ja miten-taso yrittäjyyskasvatuksen pedagogiaa.

Opetusministeriö (2002; 2004) on 2000-luvulla kiinnittänyt erityisesti huomiota yrittäjyyskasvatuksen kehittämiseen ja toteuttamiseen eri koulutusasteilla. Tavoitteet liittyvät myönteisen yrittäjyyskulttuurin ja asenneilmapiirin parantamiseen valtakunnallisesti ja alueellisesti, sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden edistämiseen, uuden yritystoiminnan ja innovaatiotoiminnan kehittämiseen ja sukupolvenvaihdosten tukemiseen. Koko koulutuksen läpäisevä yrittäjyyskasvatusta luo pohjaa yrittäjyydelle. Menetelmänä Opetusministeriö esittää koulutuksen ja työelämän välistä vuorovaikutuksen lisäämistä, opettajien ja opinto-ohjaajien yrittäjyystietojen parantamista sekä opetussisältöjen ja menetelmien kehittämistä kaikessa koulutuksessa.

Erialaisten yrittäjyyskasvatuksen ja yrittäjyyskoulutuksen taso, tavoitteet, laajuus ja toteuttamistavat vaihtelevat paljon eri oppilaitoksissa. Saurion (2003) mukaan oppimisprosesseissa yrittäjyys ja koulutus voidaan kuitenkin luontevasti yhdistää, vaikkakin niiden sisällöt ja tavoitteet vaihtelevat eri koulutusasteilla. Tätä yhdistymistä voidaan kuvata seuraavasti (kuvio1).

Koulutus yrittäjyyteen (1) tähtää oman yrityksen perustamiseen ja lisää tietämystä toimia yrit-

KUVIO 1. Koulutuksen ja yrittäjyyden yhdistyminen

täjänä. Se lisää niiden oppijoiden valmiuksia, joilla tavoitteena on ulkoinen yrittäjyys, oma yritys. Koulutus yrittäjyydestä (2) lisää tietoisuutta yrittämisestä ja yrittäjyydestä tärkeänä toimijana yhteiskunnassa ja työskentelyasenteena sekä erilaisina johtamistyylihin ja työolosuhteisiin liittyvinä tekijöinä, jolloin se voi myös kasvattaa motivaatiota ulkoiseen yrittäjyyteen (4). Koulutus yrittäjyyden avulla (3) tarkoittaa niitä pedagogisia ratkaisuja, joissa käytetään oppimisen välineinä aitoja yrityksiä ja yrittäjiä sekä yrityspelejä ja harjoitusyrityksiä. Pienyritykset oppimisympäristönä tarjoavat roolimalleja ja verkostointimahdollisuuksia sekä mahdollisuudet tekemällä oppimiseen. Yrittäjyyden avulla voidaan kouluttaa sekä yrittäjyyteen että antaa tietoja yrittäjyydestä (5 ja 6) Tehokkainta ja kokonaisvaltaisinta yrittäjyyskasvatusta on silloin, kun kaikki eri osa-alueet yhdistyvät (7). Silloin vastataan laajasti yrittäjyyskasvatukselle asetettuihin tavoitteisiin.

Kun pohditaan myönteisen asenteen muodostumista yrittäjyyttä kohtaan, tulee tarkastella myös yksilön arvoja ja uskomuksia. Puohiniemen (2002) mukaan arvot ovat näkymättömiä ja tiedostamattomia, mutta ne vaikuttavat kaikkien elämässä jokapäiväisten valintojen taustalla. Arvot ovat syvällisempiä ja huomattavasti hitaammin muuttuvia kuin asenteet. Asenteet ovat tapoja, joilla suhtaudutaan ympäröivään maailmaan. Ne ovat myönteisiä, neutraaleja tai kielteisiä toimintavalmiuksia, jotka helpottavat päätettäessä, miten eri tilanteissa tulee toimia ja ne ovat johdettavissa yksilön

arvoista. Tutkimusten mukaan vieraaseen asiaan suhtaudutaan negatiivisemmin ja tuttuun asiaan liitetään myönteisiä uskomuksia. (Helkama, Myllyniemi & Lieblind 1998, 189–190) Yrittäjyyskasvatuksen myötä perehtyminen yrittäjyyteen monista näkökulmista lisää oppijan tietämystä ja tuttuus aiheuttaa positiivisen asenteen yrittäjyyttä kohtaan, mikä on edellytys yritteliäisyyden syntymiselle.

Yrittäjyyden oppimisen taustaksi ja ymmärtämiseksi on käytetty luokittelua (ks. Koiranen & Ruohotie 2001), jota on käytetty alun perin oppimiseröjen selittämisessä (Snow et al. 1996). Tämä taksonomia erottaa toisistaan yksilön kognitiiviset, affektiiviset ja konatiiviset rakenteet. Esitetyt rakenteet ovat osittain päällekkäisiä ja niiden väliset suhteet ovat monisyisiä ja kompleksisia, mutta toisiaan vahvistavia. Kognitio on yleinen termi prosesseille, jotka auttavat oppijaa tiedostamaan, jäsentämään ja saamaan tietoa jostakin kohteesta. Kognitiiviset rakenteet muodostuvat havaitsemisesta, tunnistamisesta, ymmärtämisestä, ajattelusta, järjestyksestä ja päättelystä. Affektiiviset rakenteet muodostuvat puolestaan tunteista, emootioista, mielialasta ja temperamentista. Affektiivinen komponentti kuvastaa niitä tunteita, joita henkilöillä on jotakin tiettyä kohdetta kohtaan. Se ilmenee pitämisenä, hyvänä tai miellyttävänä tai niiden vastakohtana. Konatiivinen alue sisältää tahdon ja motivaation, jotka vaikuttavat yksilön saavutuksiin, orientaatioon ja mielenkiinnon kohteisiin vahvistuen sekä affektiivisia että kognitiivisia rakenteita.

Tämä luokittelu on käyttökelpoinen myös yrittäjyyskasvatuksen ymmärtämisessä. Tarjoamalla oppijalle kognitiivisen alueen tietoja ja taitoja voidaan helpoimmin vaikuttaa yksilöön ja saavuttaa haluttuja oppimistavoitteita. Se sisältää tiedon yrittäjyydestä ja yritysmaailmasta sekä antaa valmiudet oman yrityksen perustamiseen. Suurin osa yrittäjyyskasvatuksellisista toimenpiteistä kohdistuu juuri tälle alueelle. Kognitiivisen alueen kehittymisen myötä myös konatiivinen alue muuttuu. Koulutuksella on vaikeinta vaikuttaa affektiivisen alueen tekijöihin, koska varsinkin yksilön arvoraakteet ovat aika pysyviä tai hyvin hitaasti muuttuvia. (Ruohotie 2000, 75–95) Yrittäjyyden edistämisen keinoina käytetään usein yksipuolisesti tietojen ja taitojen opettamista ja kehittämistä eli ns. kognitiivista osa-alueita. Itse asiassa affektiivinen perusta (tunteet) ja konatiivinen perusta (motivaatio ja tahto) ovat paljon tärkeämpiä tekijöitä yritte-

liäisyyden synnyttämisessä kuin tietoperusta.

Sosiaalinen oppimisympäristö ja oppimisverkosto

Oppimista on tutkittu ja kuvattu usean kasvatus-tieteilijän toimesta monesta eri näkökulmasta. Tynjälä (2000, 83) esittää kymmenen teoreettista näkemystä, jotka kuvaavat kunkin aikakauden käsityksiä oppimisesta. Viime aikoina vallitsevana on ollut konstruktivistinen oppimiskäsitys, jonka mukaan oppiminen rakentuu jo aikaisemman tietämyksen päälle. Konstruktivistisen oppimiskäsityksen mukaisesti suunniteltu oppimisympäristö pyrkii tarjoamaan mahdollisimman autenttisia oppimiskokemuksia. Oppiminen tietoyhteiskunnassa sekä erilaisten oppimismahdollisuuksien että opetusteknologian hyödyntäminen edellyttää uudenlaista asennoitumista oppimiseen sekä oppijalta että opettajalta. Opiskelussa korostetaan nykyisin itseohjautuvuutta ja vastuullisuutta, joka on johtanut myös niitä tukevien opetusmenetelmien kehittämiseen. Esimerkkeinä tästä voidaan mainita tutkiva oppiminen ja projektioppiminen. Konstruktivistinen oppimiskäsitys, itseohjautuvuus ja vastuullisuus kuuluvat luontevasti yrittäjyyskasvatuksen pedagogiikkaan.

Oppiminen tapahtuu erilaisissa oppimisympäristöissä. Oppimisympäristön roolista ja vaikutuksesta oppimiseen ei ole kovin runsaasti tutkimustietoa saatavissa. Oppimisympäristöihin liittyvä keskustelu ja tehdyt tutkimukset johtavat usein erilaisien tietoteknisten ratkaisujen käyttöön ja verkkopedagogiikkaan. Oppimisympäristö on kuitenkin se kokonaisuus, kokonaisvaltainen toimintaympäristö, jossa oppiminen tapahtuu. Se on tila, paikka, yhteisö tai toimintakäytäntö, joiden kaikkien tulisi edistää tavoiteltua oppimista (Helakorpi 2005, 168). Oppimisympäristö sisältää sosiaalisia, fyysisiä, teknisiä ja didaktisia ulottuvuuksia ja siihen kuuluvat kaikki oppijan käytössä olevat opiskelumuodot, oppimistavat ja työskentelyvälineet.

Oppimisympäristö, jossa opetus ja oppiminen kohtaavat, muodostuu eri osa-alueista. Helakorven (2005, 168) verkostomaiseen toimintatapaan perustuvaa jaottelua hyväksikäyttäen se jakaantuu pedagogiseen, virtuaaliseen, pragmaattiseen ja sosiaaliseen oppimisympäristöön. Pedagoginen oppimisympäristö käsittää opittavan asiasisällön ja oppimismenetelmät. Virtuaalisessa oppimisympäristössä keskeisiä ovat sähköiset tietokannat ja

verkko-oppimisalusta. Pragmaattinen oppimisympäristö muodostuu fyysisestä ympäristöstä ja oppimisen kontekstista. Sosiaalinen oppimisympäristö sisältää yhteisöllisen tiedon rakentamisen ja sosiaaliset verkostot oppijoiden, opettajien ja työelämän välillä, se siis tarkoittaa sitä sosiaalista verkostoa ja systeemiä, jossa oppiminen tapahtuu.

Sosiaalisen oppimisympäristön haltuunotossa tarvitaan sosiaalisten ilmiöiden tarkastelussa hyödynnettyjä käsitteitä. Keskeisimpiä on sosiaalisen pääoman käsite, jolla viitataan jonkin sosiaalisen rakenteen yhteisöllisiin piirteisiin. Sosiaalisesta oppimisympäristöstä puhuttaessa keskeistä on myös se tunneilmasto, mikä ryhmässä vallitsee. Tunteet ovat tärkeä resurssi oppimisprosessissa. Ryhmädynamiikan lait vaikuttavat myös sosiaalisen oppimisympäristön muodostumiseen. Kukin ryhmän jäsen vaikuttaa omalla olemassaolollaan ja toiminnallaan ryhmän dynamiikkaan. Tilanteiden ja jäsenten tulkintojen vaihteluista muodostuu ryhmän jatkuvasti prosessissa oleva dynamiikka. (Jauhiainen & Eskola 1994, 32–37) Sosiaalisessa ryhmässä erilaisia tehtäviä yhteistoiminnallisesti tehtäessä muotoutuvat ryhmän jäsenten roolit. Roolit voidaan sopia etukäteen tai ne muodostuvat spontaanisti ja ryhmän toimiessa roolit voivat joko pysyä samoina tai vaihdella toiminnan aikana. Oppijoiden persoonallisuudenpiirteet vaikuttavat myös osallistumiseen ja sosiaalisen oppimisympäristön muodostumiseen (Caspi et al. 2006).

Kun tarkastellaan verkostoa sosiaalisesta näkökulmasta, se saa erityisen sosiaalisen sisällön. Tällöin verkosto syntyy sosiaalisessa kanssakäymisessä toimien taloudellisen toiminnan perustana. (Miettinen ym. 2006). Korhonen (2005) on kuvannut erilaisia sosiaalista pääomaa tuottavia verkostoja, joista yhtenä tarkastelun kohteena on oppimisverkosto. Yrittäjyyskasvatuksellisen oppimisverkoston muodoksi sopii parhaiten horisontaalinen oppimisverkosto, jossa toimijoiden suhteet ovat tasavertaisia ja ilmapiiri on tavoitteellinen, ongelmien ratkaisuun keskittyvä ja korostaa yhteistä työtä. Osallistuminen tavoitteellisiin oppimishjelmiin ja formaalin ja informaalin oppimisen yhdistäminen näkyy toimijatasolla. Työn ohessa oppiminen, kehittäminen ja reflektointi ja oppimista edistävä tuki näkyy oppimisen ja tiedon suhteissa. Verkostoyhteistyö pohjautuu oppimiselle ja kehittämiselle myönteiseen toimintakulttuuriin ja uuden tiedon, kokemusten ja toiminnan kehittämisen vaihtoon sekä reflektioon. Verkostoi-

tuneessa yhteistyössä, kuten oppimisverkostossa, on vuorovaikutus ja tiedon jakaminen tärkeää. Oppiminen on käytännön toiminnan kautta muotoutuva osallistumis- ja sosiaalistumisprosessi. Oppimisesta muodostuu yhteinen hanke, jolle olennaista on yhteinen sitoutuminen ja yhteisesti jaettu visio ja tavoite. Uutta tietoa ja osaamista syntyy sosiaalisessa kanssakäymisessä ja yhdistyy johonkin käytännön kontekstiin. Silloin expliisiittinen tieto saa vahvistusta käytännön toiminnan hiljaisesta tiedosta, koska muutoin expliisiittinen tieto menettää merkityksensä nopeasti ilman hiljaisen tiedon antamaa sisältöä. (Korhonen 2005) Oppimisverkostossa osallistuminen verkoston toimintaan on olennaista. Osallistumiseen liittyvä tärkeä käsite, joka liittyy sosiaalisen pääoman kehittymiseen, on rajojen ylittäminen ja murtaminen (Hakkarainen 2000) Yrittäjyyskasvatuksellisessa oppimisverkostossa yrittäjyyden kautta tapahtuva oppiminen ylittää opiskelijan oppilaitokseen sisällä tapahtuvan oppimisen välisen rajan.

Sosiaalinen pääoma

Sosiaalinen pääoma on ollut viime vuosikymmenen aikana kiinnostava tutkimuksen kohde sekä Suomessa että kansainvälisesti ja sen mittaamiseen ja tilastointiin on panostettu huomattavasti. Sosiaalisen pääoman käsite ylittää perinteiset tieteenalojen rajat ja se on herättänyt laajasti kiinnostusta eri tieteenalojen sisällä ja välillä. Yhtenäisen määrittelyn puuttuessa kirjallisuus tarjoaa useita näkökulmia ja merkityksiä sosiaalisen pääoman käsitteelle ja sen kehitykselle (Adler & Kwon 2000) ja sen sisältöä on esitelty lukuisissa kotimaisissa lähteissä (ks. mm. Ruuskanen 2001; Kajanoja & Simpura 2000; Ilmonen 2006; Iisakka & Alanen 2006). Sosiaalisen pääoman avulla on pyritty selittämään monia asioita yhteiskunnassamme alkaen organisaatioiden toimivuudesta ihmisten hyvinvointiin. Käsitteen taustalla on näkemys, jonka mukaan sosiaalisella ympäristöllä on vaikutusta yksilöiden ja yhteisöjen toimintaan. Sosiaalisella pääomalla viitataan jonkin sosiaalisen rakenteen yhteisöllisiin piirteisiin, kuten verkostoihin, osallistumiseen ja luottamukseen. (Johanson & Siivonen 2004) Osapuolten keskinäinen luottamus ja sitoutuminen verkostoon ovat tärkeitä elementtejä sosiaalisen pääoman rakentumisessa (Aguino & Serva 2005).

Sosiaalisella pääomalla tarkoitetaan jonkin so-

siaalisen rakenteen yhteisöllisiä, itseään vahvistavia piirteitä. Sosiaalinen pääoma tarkoittaa siis joko yhteisön sisäistä jäsenten välistä kykyä toimia keskenään sekä erityisesti luottamusta toisiinsa tai henkilön toimintaa yhteisössä edistäviä sosiaalisia suhteita. Se muodostuu ihmisten välisessä kanssakäymisessä ja se tai sen puute vaikuttaa henkilöiden väliseen vuorovaikutukseen, yhteisön ja yksilöiden tavoitteiden toteutumiseen. Sosiaalisen pääoman avulla selitetään usein yhteiskuntien, yhteisöjen tai yksilöiden menestystä ja hyvinvointia. Johanson ja Siivonen (2004) ovat tarkastelleet sosiaalinen pääoma -käsitteelle rakentuvaa kansainvälistä, etupäässä angloamerikkalaista tutkimuskenttää ja kiteyttäneet niistä kolme tutkimuksen pääsuuntausta: hyvinvoinnin tutkimus, talouden ja organisaatioiden tutkimus ja yhteiskuntien ja demokratian tutkimus. Sosiaalisten verkostojen käsite on hyvin keskeinen kaikissa tutkimuksien suuntauksissa. Oppimiseen, koulutukseen tai oppimisympäristöihin liittyvät solmukohdat eivät nouse tässä analyysissä esille. Sosiaalista pääomaa pidetään kuitenkin yhtenä tärkeänä yksilöllisen ja yhteisöllisen oppimisen muotona ja mahdollistajana. (McElroy, Jorna & Engelen 2006). Sosiaalista pääomaa on kuvattu myös hyödylliseksi teoreettiseksi työkaluksi kuvaamaan käsitteellisesti pedagogisia strategioita (Stevens & Campbell 2006).

Sosiaalisen pääoman käsitteen yhteydessä yleensä esitetään joku keskeisistä alueen teorian muodostajista: Bourdieu (1986), Coleman (1988) tai Putnam (1993). Näkyvin ero eri määritelmissä liittyy siihen, nähdäänkö sosiaalinen pääoma yksilön vai yhteisön ominaisuutena. Bourdieu (1986) sosiaalisen pääoman tarkastelu toi keskusteluun jaottelun kulttuurinen, taloudellinen ja sosiaalinen pääoma. Hänen näkemyksensä mukaan yksilön sosiaalinen pääoma koostuu erilaisista tukiverkostoista ja ryhmistä. Niiden synty ja käyttömahdollisuudet riippuvat yksilön luokkataustasta ja myös määrittävät luokkaan kuulumista ja asemaa erilaisissa sosiaalisissa kerrostumissa.

Putnam (1993) tarkoittaa sosiaalisella pääomalla kansalaisten keskinäistä luottamusta, normeja ja verkostoja, jotka parantavat yhteisöjen ja yhteiskuntien toimintaa. Putnam pitää sosiaalista pääomaa yhteisön ominaisuutena. Se on erityisesti osa kansalaisyhteiskuntaa, jossa yhteistoiminnalliset paikallisyhteisöt toimivat. Putnam piti sosiaalista pääomaa tärkeänä maan eri alueiden kehityserojen selittäjänä. Keskinäinen luottamus ja

vastavuoroisuuden verkostot olivat paremmin menestyneen yhteisöjen etuja. Tätä samaa ajattelua on käytetty selittämään suomen ruotsinkielisen väestön terveyteen liittyvässä tutkimuksessa, jonka mukaan sosiaalinen pääoma näytti mahdolliselta selittäjältä suomenruotsalaisten ja suomenkielisten väestöryhmien terveyseroille. Myös taloustieteilijät ovat Suomessa soveltaneet putnamilaista ajattelua etsittäessä syitä eri alueiden taloudellisen kehityksen erilaisuudelle. (ks. Iisakka & Alanen 2006)

Colemanin (1988) mukaan sosiaalinen pääoma on sosiaaliseen rakenteeseen liittyvä resurssi, jonka tehtävänä on helpottaa toimijoiden tavoitteellista ja tarkoituksellista toimintaa. Sosiaalisen pääoman muotoja ovat vastavuoroisuus, luottamus, informaatiokanavat ja informaation kulku sekä normit. Colemanin mukaan nämä sosiaalisen pääoman muodot ovat niitä resursseja, jotka ilmenevät ihmisten välisissä suhteissa ja joita voidaan käyttää jonkin toimijan tavoitteiden saavuttamiseksi. Toimijoina voivat olla sekä yksilöt että organisaatiot. Siten colemanilainen ajattelu sopii hyvin tavoitteellisen oppimisympäristön yhteyteen, jossa oppijoiden vuorovaikutus verkostossa muodostaa sosiaalisen pääoman ja edistää oppimisverkoston tavoitteiden saavuttamista.

Sosiaalinen pääoma yrittäjyyskasvatuksellisessa oppimisverkostossa

Suomessa Ruuskanen (2001) on keskittynyt julkaisussaan sosiaalisen pääoman käsitteellistämiseen. Hän on jakanut sosiaalisen pääoman käsitteen sen lähteisiin, mekanismeihin ja tuotoksiin. Sosiaalisen pääoman lähteitä tarkastellaan erikseen kolmella eri tasolla, joita ovat yksilö, yhteisö ja yhteiskunta. Sosiaalisen pääoman lähteitä ovat yksilön valistunut rationaalisuus, yhteisön vastavuoroisuuteen perustuvat normit, horisontaaliset ja vertikaaliset verkostot sekä yhteiskunnan laki ja oikeus, konfliktien säätely ja avoin tiedonvälitys. Sosiaalisen pääoman mekanismit, luottamus ja kommunikaatio, edistävät informaation kulkua ihmiseltä toiselle ja tekevät ihmisten välisen yhteydenpidon helpommaksi.

Ruuskasen (2001) mallin mukaan sosiaalisella pääomalla ajatellaan olevan jokin tuotos, mihin sosiaalinen pääoma vaikuttaa. Tällaisia tuotoksia ovat kulutushyödyt, jotka tarkoittavat luottamuksen ja kommunikaation tuottamaa mielihyvää, ja pääomahyödyt, jotka voidaan nimetä liittyväksi

yhteistoiminnan helpottumiseen, toimintojen koordinointiin ja sosiaaliseen tukeen. Ruuskanen (2001) mukaan sekä sosiaalisen pääoman lähteet että tuotokset ovat mitä ilmeisimmin kontekstisidonnaisia, sen sijaan mekanismit näyttävät toimivan samaan tapaan eri konteksteissa. Oppimisverkostossa sosiaalinen pääoma on inhimillistä pääomaa, joka kasautuu koulutuksen ja kokemuksen kautta tapahtuvan oppimisen tuloksena.

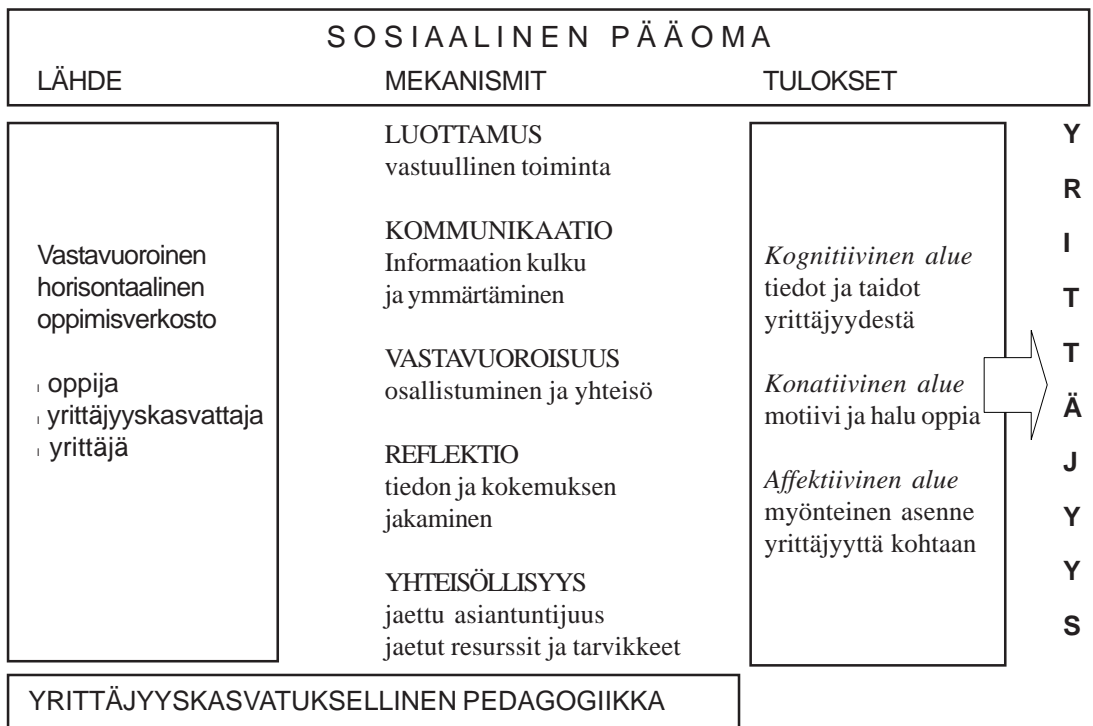
Sosiaalinen pääoma määrittäyty useissa näkökulmissa vastavuoroisen luottamuksen verkostoina ja siihen liitetään käsitteet luottamus, verkostot, osallistuminen, sitoutuminen, vastavuoroisuus ja kanssakäyminen. Silloin nämä käsitteet asettuisivat tarkastelun pääkohteiksi. Sosiaalisen pääoman ydin on luottamus ja tietysti myös luottamuksenarvoisuus. Tämä luottamus koostuu kahdesta elementistä, kyvystä sitoutua yhteisiin tavoitteisiin ja vastavuoroisuutta säätelevistä normeista. Siten yhteisön luottamuksen perusta ja taso ovat sosiaalisen pääoman muodostumisessa tärkeitä. Voidaan ajatella, että yhteisössä ei ole luottamusta tai luottamus perustuu valvontaan tai sopimuksiin. Sosiaalisen pääoman kehittämisessä tärkeintä on luottamuksen vastavuoroisuus.

Edellä kuvattuja sosiaalisen pääoman määritte-

lyjä voidaan käyttää pohjana tarkasteltaessa tietyn oppimisympäristön ja -yhteisön sosiaalisen pääoman muodostumista. Keskeiseksi kysymykseksi nousee se, kenen sosiaalista pääomaa mitataan. Ensin on päätettävä, kenen tai minkä ominaisuus sosiaalinen pääoma on. Varsinkin haastatellu- ja kyselytutkimuksiin perustuva tutkimus tulkitsee sosiaalisen pääoman usein yksittäisen henkilön ominaisuudeksi. Edellä esitetty bourdieulainen sosiaalisen pääoman käsite painottuu yksilöön ja putnamilainen taas vuorostaan yhteisöön. Colemanilaiseen ajatteluun uskova huomioi sosiaalisen rakenteen ja pystyy hyväksymään molemmat osapuolet sosiaalisen pääoman rakentumisessa. Simpuran (2002) mukaan ongelmia aiheuttaa erityisesti se, että yhteisötason käsitteeksi ymmärrettävää ominaisuutta joudutaankin tarkastelemaan yksilöiden toimintaa ja arvioita koskevilla tiedoilla.

Oppimisympäristöjä tarkasteltaessa on luonnollista, että sosiaalisen pääoman muodostuminen nähdään yhteisön eli oppijoiden verkoston ominaisuutena, jonka siinä toimivat oppijat tuottavat. Tsaita ja Ghostalia (1998) siteeraten Korhonen (2005) esittää, että silloin on myös huomioitava verkostoitumisen rakenteelliset, kognitiiviset ja

KUVIO 2. Sosiaalisen pääoman muotoutuminen yrittäjyyskasvatuksellisessa oppimisverkostossa (mukaeltu Ruuskanen 2001)

Y
R
I
T
T
Ä
J
Y
Y
S

yhteistyösuhdetta korostavat ulottuvuudet. Verkoston sisällöllinen ulottuvuus sisältää sosiaalisen vuorovaikutuksen rakenteen ja pyrkimyksen yhteisöllisyyden luomiseen. Verkoston kognitiivisen ulottuvuuden tarkastelussa huomioidaan verkoston yhteinen kieli, koodi ja jaettu yhteinen visio. Henkilö- ja yhteistyösuhdeulottuvuus keskittyy luottamuksen tarkasteluun osapuolten välillä. (Korhonen 2005)

Edellä esitetystä keskustelua voi käyttää perustana kuvaamaan sosiaalista oppimisympäristöä, sosiaalista pääomaa ja niiden suhdetta yrittäjyyskasvatuksellisessa oppimisverkostossa. Näen sosiaalisen oppimisympäristön toimivan sosiaalisen pääoman lähteenä.

Oppimisverkostossa tapahtuvan sosiaalisen pääoman muotoutumisen kuvaamisessa Ruuskasen (2001) käyttämä jaottelu lähteisiin, mekanismeihin ja tuotoksiin on käyttökelpoinen. Tässä tarkastelussa lähteenä on horisontaalisen, vastavuoroisen oppimisverkoston toiminnasta syntyvä sosiaalinen oppimisympäristö. Verkoston muodostavat yrittäjyyskasvatuksellisten oppimisverkoston eri osapuolet. Sosiaalinen oppimisympäristö muodostuu kyseisen yhteisön, oppimisverkoston, toimintakäytännöistä, mille ominaista ovat sosiaalinen vuorovaikutus ja yhteisöllinen tiedon rakentaminen.

Sosiaalisen pääoman ilmenemismuodot, mekanismit, on koottu eri tekijöistä, joiden on kirjallisuudessa esitetty luovan sosiaalista pääomaa. Tässä tarkastelussa sosiaalisen pääoman muodostavat oppimisverkoston sosiaalisen oppimisympäristön yhteisöllisyys ja sosiaalinen rakenne. Tuotoksina voidaan esittää niitä tavoitteita, joita yrittäjyyden ja yrittäjyyskasvatuksen yhteydessä on esitetty. Yrittäjyyskasvatukseen käytetyt pedagogiset menetelmät tukevat sosiaalisen oppimisympäristön kehittymistä ja vaikuttavat saavutettuihin tuotoksiin. Tuotokset tukevat kokonaisvaltaisesti yrittäjyyden (entrepreneurship) ja yritteliäisyyden (entrepreneurial spirit) kehittymistä.

Lopuksi

Edellä esittämäni kuvio pyrkii kuvaamaan sosiaalisen pääoman muodostumista ja muotoutumista yrittäjyyskasvatuksen tavoitteisiin peilaten. Se on konstruktio ja sovellus eri tieteenalojen lähestymistavoista yrittäjyyteen, yrittäjyyskasvatukseen ja sosiaaliseen pääomaan. Käsitteiden ja näkökulmien runsaus ja eri tieteenalojen esittämät erilaiset

näkemykset vaativat kuitenkin paneutumista myös empirian kautta oppimisverkoston sosiaalisen pääoman rakentumiseen. Koska tavallisimmin sosiaalisen pääoman mittaamisessa käytetyt tilastoaineistot ja mittarit suuntautuvat hyvin erilaiseen toimintaympäristöön, ei niiden soveltaminen sellaisenaan oppimisverkoston sosiaalisen pääoman muodostumiseen ole mahdollista. Luultavasti sosiaalisen pääoman rakentumisen mekanismit erilaisissa oppimisverkostoissa ovat kuitenkin samanlaisia, jolloin esitetyllä rakenteella voidaan kuvata minkä tahansa oppimisverkoston sosiaalisen pääoman muodostumista. Tavoitteena tulee esittää kyseisen oppimisverkostolle asetetut tavoitteet.

Kuten edellä esitin, oppimisympäristö voidaan jakaa neljään eri osa-alueeseen, joilla kaikilla on merkittävä roolinsa oppimistuloksien saavuttamisessa. Pedagoginen oppimisympäristö on yrittäjyyskasvatuksen toteuttamisessa keskeinen, joten sen asiasisällössä ja opetusmenetelmissä tulee kiinnittää erityistä huomioita oppimisen ja yrittäjyyskasvatuksen sisältöihin ja tavoitteisiin. Yritykset ja yrittäjät voivat toimia yrittäjyyskasvatuksen pragmaattisena oppimisympäristönä. Virtuaalinen oppimisympäristö on oppimista tukeva toiminto. Nämä oppimisympäristöt pitävät sisällään sosiaalisen, vuorovaikutteisen näkökulman muodostaen sosiaalisen oppimisympäristön, jossa tieto rakentuu ja oppiminen tapahtuu.

Näen yrittäjyyskasvatuksellisessa oppimisverkostossa muodostuvan sosiaalisen pääoman Colemanin ajattelun mukaan sosiaaliseen rakenteeseen liittyvänä resurssina. Se muodostuu yksilöiden vastavuoroisesta toiminnasta, joka tukee kaikkien eri toimijoiden tavoitteita ja päämääriä. Yhteistyö verkoston eri osapuolten välillä tukee yrittäjyyskasvatusta. Verkostossa syntyvän sosiaalisen pääoman ymmärtäminen ja sisäistäminen on tärkeää, koska verkostomainen toiminta on myös menestyvän yritystoiminnan yksi keskeinen toimintamalli. Yrittäjyys ja yritystoiminta perustuvat nykyisin monimuotoisiin ja eritasoisiin verkostoihin, jotka muodostuvat erilaisista asiakkuuksista, yhteistyökumppaneista ja muista sidosryhmistä. Verkostomainen toiminta on yritystoiminnan keskeinen elementti. Sosiaalinen pääoma sisältyy siis yritystoimintaan ja siksi sosiaalisen oppimisympäristön korostaminen ja huomioiminen yrittäjyyskasvatuksessa sosiaalisen pääoman lähteenä on erittäin tärkeää. Tämä asettaa yrittäjyyskasvatujille haasteita onhan yksilökeskeisyyden todettu

olevan vahvistuva ilmiö nykyajan postmodernissa yhteiskunnassa.

Käytännön yrittäjyyskasvatusta eriasteisissa koulutusorganisaatioissa toteuttavat opettajat. Siten opettajan asenne yrittäjyyteen ja tietämys yrittäjyydestä on tärkeää. Yrittäjyyskasvattajan rooli oppimisverkoston yhtenä toimijana, oppimisympäristön sisällön suunnittelijana ja toteuttajana sekä sosiaalisen oppimisympäristön rakentajana on hyvin keskeinen. Useissa yhteyksissä on esitetty, että yrittäjyyskasvattajan tulee suhtautua yrittäjyyteen myönteisesti, kuitenkin realistisesti ja toimia myös omassa työssään yrittäjämäisesti. Opettajan kyky käyttää yrittäjyyskasvatusta tukevia pedagogisia menetelmiä sekä ymmärrys koko yrittäjyyskasvatuksen holistisesta sisällöstä auttavat yrittäjyyskasvatuksellisen tavoitteiden saavuttamista. Lisäksi yrittäjyyskasvattajan tulee kiinnittää huomiota sosiaalisen oppimisverkoston muodostumiseen ja mahdollistaa sosiaalisen pääoman mekanismien toiminta. Sosiaalinen pääoma kasvaessaan vahvistaa itseään: luottamus toiseen osapuoleen lisääntyy, sosiaalinen verkosto parantaa vastavuoroisuutta ja helpottaa kanssakäymistä. Se johtaa onnistumisiin, joka vahvistaa verkoston jäsenten välistä uskoa saavuttaa asetetut tavoitteet. Siten voisi olettaa, että sosiaalisen pääoman mekanismit mahdollistavat paremmat ja syvällisemmät oppimistulokset. Sosiaalisen pääoman tuotoksina vahvistuvat yksilön kognitiiviset, konatiiviset ja affektiiviset yrittäjyyskasvatuksen eri alueet. Yritteliäisyyttä tukevilla pedagogisilla menetelmillä ja yritteliäiden opettajien johdolla ja tuella voidaan siten kasvattaa yrittäjämäisesti toimivia ihmisiä.

Lähteet

- Adler, P., S. & Kwon, S. (2000). Social capital the good, the bad and the ugly. Teoksessa E.L. Lesser (toim.) *Knowledge and Social Capital Foundations and Applications*. Burlington: Butterworth-Heinemann, 89–115.
- Aguino, K. & Serva, M.A. (2005). Using dual role assignment to improve group dynamics and performance: The effects of facilitating social capital in terms. *Journal of Management Education*, 29 (1), 17–38.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. Teoksessa J.G Richardsson (toim.) *Handbook of Theory and Research for the sociology of education*. Greenwood Press, 241–258.
- Caspi, A., Chajut, E., Saporta, K. & Beyth-Marmor, R. (2006). The influence of personality on social participation in learning environments. *Learning and Individual Differences*, 16 (2), 129–144.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–130.
- Davidsson, P. (2003). The domain of entrepreneurship research: Some suggestions. Teoksessa J.A. Katz & D.A. Shepherd (toim.) *Cognitive approaches to entrepreneurship research. Advances in entrepreneurship, firm emergence and growth*. JAI Press, 315–372.
- Gibb, A. (2005). The future of entrepreneurship education – Determining the basis for coherent policy and practise? Teoksessa P. Kyrö & C. Carrier (toim.) *The dynamics of learning entrepreneurship in a cross-cultural university context*. University of Tampere, Research centre for Vocational and Professional Education, 44–67.
- Hakkarainen, K. (2000). Oppiminen osallistumisen prosessina. *Aikuiskasvatus*, 20 (2), 84–98.
- Helakorpi, S. (2005). *Kohti verkostoituvaa ja verkottuvaa koulutusta*. Hämeen amk/ammattillinen opettajakorkeakoulu.
- Helkama, K., Myllyniemi, R. & Lieblind, K. (1998). *Johdatus sosiaalipsykologiaan*. Helsinki: Edita.
- Iisakka, L. & Alanen, A. (2006). Social capital in Finland. Domestic and international background. Teoksessa L. Iisakka (toim.) *Social capital in Finland. Statistical review*. Edita.
- Ilmonen, K. (2000). Sosiaalinen pääoma: käsite ja sen ongelmallisuus. Teoksessa K. Ilmonen *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. SoPhi 42. Jyväskylän yliopisto. 9–38.
- Jauhiainen, R. & Eskola, M. (1994). *Ryhmäilmiö*. Helsinki: WSOY.
- Johanson, J.-E. & Siivonen, V. (2004). Sosiaalisen pääoman kenttä, seuraukset ja perusta. *Työelämän tutkimus*, 1, 12–24.
- Kajanoja, J. ja Simpura, J. (2000). *Sosiaalinen pääoma – globaaleja ja paikallisia näkökulmia*. Helsinki: VATT.

- Koiranen, M. & Ruohotie, P. (2001). Yrittäjyyskasvatus. Analyyseja, synteesejä ja sovelluksia. *Aikuiskasvatus*, 21 (2), 102–111.
- Korhonen, V. (2005). Työn ja oppimisen verkostot. Teoksessa E. Poikela (toim.) *Oppiminen ja sosiaalinen pääoma*. Tampereen yliopisto, 201–222.
- Kyrö, P. (1998). *Yrittäjyyden tarinaa kertomassa*. Helsinki: WSOY.
- Kyrö, P. (2005). Yrittäjyyskasvatusta käsitteellistämässä. Teoksessa A. Heikkinen (toim.) *Aikuiskasvatuksen tutkimuspolut*. Kansanvalistusseura, 181–206.
- Kyrö, P. (2007). The continental and anglo-american approaches to entrepreneurship education, differences and bridges. Teoksessa A. Fayolle & H. Klandt (toim.) *International Entrepreneurship Education. Issue and newness*. Edward Elgar.
- Leskinen, P-L. (2000). Yrittäjyyttä etsimässä – kokemuksia ja ajatuksia yrittäjyyskasvatuksesta. Helsinki: Edita.
- Luukkainen, O. & Wuorinen, J. (2002). *Yrittävä elämänasenne: kasvaminen yksilönä ja yhteisönä*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- McElroy, M. W., Jorna, R. J. & Engelen, J. (2006). Rethinking social capital theory: a knowledge management perspective. *Journal of Knowledge Management*, 10 (5), 124–136.
- Miettinen, R., Toikka, K., Tuunainen, J., Lehenkari, J. & Freeman, S. (2006). *Sosiaalinen pääoma ja luottamus innovaatioverkostossa*. Helsingin yliopisto. Toiminnan teorian ja kehittävän työntutkimuksen yksikkö. Tutkimusraportteja 9.
- Opetusministeriö (2002). *Yrittäjyyskasvatuksen rooli ammatillisessa toisen asteen koulutuksessa*. Opetusministeriön Eu-rakennerahastot -julkaisu 11/2002.
- Opetusministeriö (2004). *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*. Opetusministeriön julkaisuja 18/2004.
- Paajanen, P. (2001). *Yrittäjyyskasvattaja. Ammattikorkeakoulun hallinnon ja kaupan alan opettajien näkemykset itsestään ja työstään yrittäjyyskasvattajana*. Jyväskylä studies in business and economics 16.
- Poikela, E. (2005). Onko sosiaalisen pääoman väriä väliä? Teoksessa E. Poikela (toim.) *Oppiminen ja sosiaalinen pääoma*. Tampereen yliopisto, 9–30.
- Puohiniemi, M. (2002). *Arvot, asenteet ja ajan-kuva. Opaskirja suomalaisen arkielämän tulkintaan*. Limor kustannus.
- Putnam, R. D. (1993) *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: University Press.
- Remes, L. (2003). *Yrittäjyyskasvauksen kolme diskurssia*. Jyväskylä studies in education, psychology and social research 213.
- Ristimäki, K. (1998). *Yrittäjyyskasvatus Kokkolan kouluissa. Tutkimus opettajien yrittäjyysasenteista ja -arvoista*. Kokkola: Chydenius-Instituutti.
- Ruohotie, P. (2000). *Oppiminen ja ammatillinen kasvu*. Helsinki: WSOY.
- Ruuskanen, Petri (2001): *Sosiaalinen pääoma – käsitteet, suuntaukset ja mekanismit*. VATT
- Saurio, S. (2003). *Yrittäjyyden edistäminen ja yrityshautomotoiminta ammattikorkeakouluympäristössä*. Satakunnan ammattikorkeakoulu. Tutkimukset 1/2003.
- Seikkula-Leino, J. (2007). *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*. Opetusministeriön julkaisuja 2008:28.
- Shane, S. (2003). *A general theory of entrepreneurship. The individual-opportunity nexus*. Edward Elgar.
- Simpura, Jussi (2002). Sosiaalista pääomaa mitaamassa. Teoksessa P. Ruuskanen (toim.) *Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Snow, R. E., Corno, L. & Jackson, D. (1996). Individual differences in affective and conative functions. Teoksessa D. C. Berliner & R. C. Calfee (toim.) *Handbook of Educational Psychology*. MacMilaan, 243–310.
- Stevens, R. C. & Campbell, P. J. (2006). Collaborating to connect global citizenship, information literacy and lifelong learning in the global studies classroom. *Reference Services Review*, 34 (4), 536–556.
- Tynjälä, P. (2000). *Oppiminen tiedon rakentamisena. Konstruktivistisen oppimiskäsityksen perusteita*. Helsinki: Tammi.